

ПРАЦЯ, НАВЧАННЯ ТА ДОЗВІЛЛЯ У ЖИТТІ ДИТИНИ В УРСР (1929–1939)

Історично поняття дитинства пов'язувалося, насамперед, з певним соціальним статусом, з колом прав та обов'язків, притаманних цьому періоду життя, з набором доступних для нього форм діяльності¹. Для соціального історика зв'язок між образом дитини, що існує в соціумі, та відносинами, що виникають у політичній, культурній та інших царинах його існування, є очевидним. Особливо рельєфно такий зв'язок простежується у тоталітарному суспільстві, де діти стають не тільки об'єктами ідеологічної пропаганди, але й активними ретрансляторами засвоєних ідей. Більш того, подібні режими схильні використовувати образ дитини для легітимізації власного існування та методів керівництва. Розглядаючи дитину як об'єкт комуністичного виховання, більшовицька влада намагалась закріпити в ній саме ті якості, які випливали з державної ідеології. Створений офіційною ідеологією образ «вірного ленінця» прописував обов'язкові сценарії поведінки в тих або інших ситуаціях. Соціальний простір дитинства був компонентом всіх сфер суспільного життя. Але лишається питання, де, як і в якому статусі діти брали в ньому участь і які це мало наслідки. Сам образ дитини і, відповідно, погляд на доступні дитині види діяльності формувалися за допомогою створення і функціонування фіксованих значень у межах обговорення проблем дитинства, тобто у дискурсі дитини.

Найчастіше дискурс розуміють як широку сукупність текстів, що існують і розглядаються у нерозривній єдності, як частина і втілення певної суспільної практики, свідомо соціальна дія елітних груп, що здійснюється у певному історичному контексті, в межах конкретної інтелектуальної та ідеологічної традиції². Дослідники Е. Лакло і Ш. Муфф звертають увагу на те, що дискурс є сукупністю фіксованих значень у межах специфічної галузі, які створюються і змінюються у повсякденній дискурсивній практиці³. Дискурсивні практики формують соціальний світ, вони спонукають діяти певним чином, у той же час, обмежуючи можливості для альтернативних дій. Дискурс формується завдяки фіксації значень навколо «вузлових точок», центральних знаків, понять, у відповідності до яких впорядковуються і набувають значення інші знаки. Дослідження процесу формування значень можливе за допомогою методу, що отримав назву дискурс-аналіз. Метою дискурс-аналізу є не тільки

з'ясувати, що саме і як було сказано, але й визначити причини й соціальні наслідки різноманітних висловлювань (дискурсивних конструкцій).

Виробництво значень в повсякденному житті відіграє важливу роль у підтримуванні соціального порядку. Оскільки саме в процесі дискурсивної практики визначається, що саме вважати за істину, а що такою не є, відтворення та зміна значень є політичним актом. Дискурс формує ідентичності, соціальні відносини і розуміння світу. Тобто ідентичність формується за допомогою дискурсивних процесів, під впливом чинних у суспільстві уявлень про належні способи виявляння людської сутності⁴. Люди отримують звернення і опиняються в певних соціальних позиціях. Дискурси завжди визначають ті позиції, які люди мусять зайняти як суб'єкти⁵. Тому використання дискурс-аналітичної методики є відповідним також завданню вивчення особливостей процесу формування ідентичності дитини. Дискурсивні практики не тільки виробляли і видозмінювали ідею дитини і дитинства, а й формували і закріплювали уявлення, установки, сценарії діяльності. Саме дискурс-аналіз дає підстави для висновків про їх зміст⁶.

Дискурс дитини займав значне місце в просторі суспільно-політичної комунікації республіки у 1929–1939 рр., і мав значний вплив на формування ставлення до дитини, розуміння її місця в суспільстві. Він реалізовувався в різних жанрах (твори для дітей, матеріали дитячої преси, методичні рекомендації, промови офіційних осіб, в основному партійних та комсомольських лідерів з питань виховання та дитячого руху взагалі). Саме повсякденний процес формування та зміни значень в межах теми дитинства у 1929–1939 рр. (дискурсивна практика) є предметом дослідження. Мета — виявлення особливостей співвідношення таких складових дитячої діяльності як праця, навчання, відпочинок у дискурсивних практиках повсякденності та їх реальне втілення у житті дітей республіки.

Якщо окремі складові політичного аспекту дискурсу дитини, що розглядав її як майбутнього борця за справу комуністичної партії, існували з перших років радянської влади, то поява та утвердження «виробничого» аспекту, насамперед, була пов'язана із завданнями республіки у справі модернізації економіки. З прийняттям першого п'ятирічного плану у дискурсі дитини «виробничий» аспект починає відігравати більш важливу роль. Зрозуміло, що її не можна було безпосередньо включити у систему суспільного виробництва в якості робітника. Радянська влада офіційно не пропонувала поставити маленьких громадян до верстата задля вирішення кадрової проблеми важкої індустрії. Але дітлахів успішно залучали до інших відверто недитячих справ у зв'язку із виконанням завдань п'ятирічного плану. З розгортанням індустріалізації дитина позиціонувалась як резервна

сила, що мусила допомагати партії та уряду у вирішенні завдань соціалістичного будівництва. Змістовний рівень виробничого аспекту включав наступні ключові ідеї. Дитина має обов'язки перед державою, перед партією та урядом. Вона, як ніхто, зацікавлена в успіхах соціалістичного будівництва, оскільки, по-перше, ніде у світі немає такої турботи про зростаюче покоління, а по-друге, саме їй належить право скористатися плодами нинішніх більшовицьких перемог в майбутньому.

Важливим елементом звернень республіканського керівництва та медіатекстів, адресованих дітям у справі допомоги соціалістичному будівництву, була прелюдія у вигляді нагадування про те, як погано живеться дітям трудящих за кордоном, оскільки вони не мають можливості відвідувати школу і відпочивати, бо змушені з юних років заробляти собі на життя. Вік маленьких «рабів капіталу» варіювався у подібних сюжетах від 6 до 14 років. Це змалювання дітей без дитинства відбувалось із вживанням пасивних форм дієслова, задля підкреслювання їхньої безправності, з метою приписування їм ролі жертв капіталізму, на який покладалась відповідальність за страждання дітлахів. У той же час, переходячи до мальовничих картин щасливого дитинства в СРСР, автори зрештою закликали маленьких адресатів позбавити себе дитинства добровільно, свідомо, із почуття вдячності до влади, а також заради щасливого майбутнього і благородної мети. Тут вже починали вживатися активні форми дієслова, бо радянські діти зображались як активні, самодіяльні, творчі особистості, що дуже люблять партію і уряд, прагнуть допомогти батькам, виконують свої обов'язки, які їм добре відомі.

Дискурс дитини був наповнений закликами до участі у вирішенні завдань п'ятирічки. На першому етапі соціалістичного змагання у республіці основну дитячу діяльність вбачали у посильній допомозі заводу, фабриці, де працюють батьки. Від дітей вимагалось ознайомитися з метою змагання та вивчити стан виробництва, а потім взятися до роботи в родині та підвищити продуктивність власної праці. Робота в родині передбачала створення атмосфери нетерпимості навколо батьків-прогульників, ледарів, п'яниць. Дитяче завдання, узагальнене у 1929 р. керівним журналом Центрального бюро комуністичного дитячого руху ЦК ЛКСМУ та Упросоцвиху НКО УСРР «Червоні квіти» полягало в тому, щоби вести перед у справі викриття та виправлення тих, хто перешкоджає соціалістичному будівництву.⁷

У той же час, виховна робота з дітьми була покликана підготувати їх через роботу у шкільних майстернях і технічних гуртках «до майбутньої відповідальної ролі робітника в соціалістичній промисловості»⁸. Набуття виробничих навичок в шкільному віці вважалось невід'ємним елементом радянської системи освіти та масової культури.

З часу підготовки до першого піонерського зльоту, запланованого на серпень 1929 р., у пресі стали з'являтися фоторепортажі, що зображали піонерів працюючими на колгоспному полі (з підтекстовками «На полі»⁹, «Вихованці колонії імені Горького виходять на поле»¹⁰ та ін.). Характерним для процесу залучення дітей до вирішення виробничих питань була поява протиставлення між «маршируванням під барабан» і «реальною допомогою» в розгортанні соцзмагання¹¹. Реальна допомога вбачалась вже у фізичній праці — протруєнні насіння, заготівлі хліба через кооперацію, допомозі в полі сім'ям червоноармійців, боротьбі зі шкідливими рослинами тощо¹².

Після масштабної акції «підписання» угоди про соцзмагання між піонерами України, Москви і Ленінграду (осінь 1929 р.) серед доручень, що покладалися на дітей чільне місце посіла їх активна участь у «поході за врожаєм», у хлібозаготівлях, у ліквідації вугільного прориву, у виконанні промфінплану тощо¹³. У 1930 р. в розробленому Центральним бюро комуністичного дитячого руху плані підготовки української піонерської організації до «конференції підсумування» угоди Україна-Ленінград-Москва наголос робився на кампанії боротьби за промфінплан, за колективізацію й засівкампанію, в останню чергу — на успішному навчанні¹⁴.

З 1930 р. дитина розглядалась як потенційний робітник держави. У 1930–1931 рр. виробничий елемент дискурсу дитячої діяльності знову таки структурувався навколо поняття класової боротьби. Згадки про спроби класових ворогів перешкодити дітям брати участь у соціалістичному змаганні, про їхні заборони використовувати дитячий ентузіазм¹⁵ приводили педагогів до логічного висновку, що краще вже експлуатувати дитячу працю, ніж бути записаним до ворожого табору. Найбільш популярним образом в медіавиданнях першої половини 1930-х р. стала дитина, що працює фізично (стоїть біля верстату, допомагає в полі, доглядає за кролями, вантажить хліб)¹⁶. Поява дітей, що відпочивають або розважаються, була відносно рідкісним явищем у пресі для дорослих, і майже відсутнім — у дитячих виданнях.

Наймасовішою кампанією влади, що залучила сотні тисяч українських дітлахів, стали «соціалістичні перетворення на селі» — колективізація, знищення куркуля як класу, боротьба за врожай. Рух «юних дозорців більшовицького врожаю» охопив більшість дітей республіки. Залучення дітей відбувалось з використанням концепту «практична допомога», «практичні завдання», під яким розумілась фізична робота. У 1932 р. під час хлібозбиральної кампанії на піонерську організацію покладалось завдання «взяти якнайактивнішу участь у роботі партійних і комсомольських організацій щодо здійснення постанов конференції», від піонерів вимагалось «взяти на себе ряд практичних завдань посиленої

допомоги в зміцненні колгоспів»¹⁷. Що саме розумілось під практичною допомогою, на селі вирішували самостійно. Досить часто діти виходили на роботу разом із дорослими, фіксувались випадки їх тяжкої фізичної праці¹⁸. Обстеження піонерських організацій на селі у 1932 р. показало, що причиною прогулів дітьми шкільних занять було те, що діти були змушені працювати, збираючи врожай, по 10–12 годин. У той же час, їхня заробітна платня становила половину або подекуди і третину заробітку дорослого колгоспника¹⁹. Це й викликало появу критики «лівацьких закручень — зведення участі дітей у роботі колгоспу до використання їх як робочої сили». Такі факти були зафіксовані в Рибницькій організації, в Сумській організації юних піонерів²⁰. Окремі випадки спостерігались в Одеській, Дніпропетровській, Вінницькій областях. У пресі повідомлялось про те, що подекуди учні й піонери працюють 7–8 годин і більше. Працюють навіть у нічні зміни, ходять пішки на великі відстані. Один з листів у журналі «На зміну» супроводжувався карикатурою — піонер, запряжений у воза, надриваючись, везе хліб, повз нього проїжджає веселий парубок на тракторі²¹. Все це було названо рятівним для влади поняттям «перекручення»²².

Через велику кількість подібних випадків НКО, НКЗ та ЦБ ДКО у серпні 1932 р. оприлюднили окремих лист «про порядок і норми праці дітей під час збиральної й просапної кампаній», згідно якого для роботи «учні поділяються на молодшу групу — 8–11 [років — Г.Н], старший вік — 12–15. Молодша працює на досвідних [так в оригіналі, ймовірно, похідна від слова «досвід», тобто йшлося про набуття досвіду — Г.Н.] ділянках школи, радгоспу, колгоспу. У відміну від другої, ця група має менше навантаження, частіші відпочинки та чергування роботи. Старша — робота на досвідних ділянках, участь у виконанні виробничих робіт колгоспу, радгоспу». Тривалість робочого дня була встановлена для 8–11 річних дітлахів 1–2 години, 12–14-річних — 3 години, 15–16-річних — 4–5 годин. Керівники зобов'язувались влаштувати щогодини 15-хвилинні перерви, забезпечувати підвіз дітей до віддалених місць та харчування. НКО, НКЗ та ЦБ ДКО уточнили також зміст практичної роботи: «Основні ділянки роботи учнів у збиральній та просапній кампаніях: культобслуговування, збір колосків, денна охорона кіп та скирт від птахів, піднесення учнями старших груп снопів у купи, погоничі, влаштування й ремонт мішкотари, прибирання хліба з-під віялки в лантухи, контрольні пости при возовиці хліба, посильна участь піонерів 14-15 років у прополюванні буряків»²³.

У 1933 р. більше 500 тис. дітей працювало на збиранні колосків і охороні врожаю²⁴. П. Постишев, звертаючись влітку 1933 р. до комсомольців Харкова стосовно ходу збиральної кампанії, звинуватив їх у занедбаності

роботи з піонерами і наказав «залучити якомога швидше до справи змагання найширші маси дітей». Після цього керівний журнал для вожатих «Дитячий рух» закликав місцевих педагогів і ватажків «перетворити посильну участь піонерів і школярів у збиральній кампанії та хлібоздачі» на «масовий рух дітей по збору соціалістичного колоска і охороні врожаю від розкрадачів», «виходити цілими загонами піонерів і школярів збирати колоски», розставити піонерські дозори (варту) на ланах і біля приймальних пунктів²⁵.

Пафос будівництва, участі у виконанні дорослих завдань втілювався й у художніх формах:

«Вчора в школі, сьогодні у полі,
Нас не спинять ворожі погрози.
Нам за приклад Баликіна Оля,
Всі ми будем, як Павлік Морозов.
Ми вчимось у батьків працювати ударно —
Мільйони нас славних ребят!
І живеться нам радісно, гарно
У великій Республіці Рад»²⁶.

Безкоштовна дитяча праця була важливим елементом соціалістичних перетворень, насамперед на селі в першій половині 1930-х рр. Використовуючи дитячий, ентузіазм владі вдалось вирішити багато проблем колгоспного будівництва.

Поступово тема фізичної праці дітей починає зникати з медіа-простору. Держава вже мала можливість відмовитись від використання дитячої робочої сили. Певним сигналом до цього переходу можна вважати відоме висловлювання Сталіна про те, що «жити стало веселіше». Одним з останніх медіасюжетів, що закликали дітей республіки виходити на поля і працювати разом із дорослими, уславлюючи цей вид діяльності, була кампанія навколо нагородження за ударну роботу в полі Мамлакат Нахангової, узбецької піонерки, котру за збирання бавовни у 1936 р. преміювали золотим годинником і путівкою до Артеку. З цього приводу «Піонерія» в одному з номерів надрукувала вірш «штатного» дитячого поета Валентина Бичка «Піонерка Мамлакат». Треба відзначити, що автор, говорячи від імені дітей республіки, артикулював єдине бажання, яке вони повинні були відчувати — бути такими, як вона:

«Мамлакат! І імені славнішого немає...
Про тебе мрії наші, Мамлакат,
І наші сни про тебе, героїне»²⁷.

Після прийняття Конституції 1936 р. виробничий аспект дитячої діяльності практично зникає. З цього часу підкреслення різниці між країнами капіталу, де діти «з 6 років тяжко працюють в нелюдських умовах на сірчанних або вугільних копальнях, як кроти, не бачачи ніяких радощів» і «щасливим дитинством в нашій країні», де «дитяча праця заборонена», оскільки «діти — гордість і щастя нашої країни і предмет піклування соціалістичної батьківщини» стало транслюватися ще з більшою нав'язливістю²⁸.

Не можна сказати, що виробнича тематика зовсім зникла з адресованих дітям послань. Однак, дитяча праця входить у більш цивілізоване русло — діти працюють у гуртках юних натуралістів, на сільськогосподарських досвідних станціях²⁹. Хоча кореспонденти іноді і обмовляються, що така діяльність передбачає і певні види дорослої роботи (наприклад, догляд за конем), однак це вже не виглядає як примусова мобілізація для збирання врожаю, чи «ліквідації прориву». У 1937 р. у журналі «Піонервожатий» одна згадка про дитячу працю зустрічається в середньому на 2–3 номери. В 1938 р. такі матеріали майже зовсім відсутні. Натомість дітям про свою ударну працю розповідали знатні стахановці, п'ятисотниці тощо, закликаючи наслідувати власний приклад у майбутньому, а поки що — добре вчитися³⁰.

Поява в офіційному дискурсі сюжетів про дітей, частіше за все супроводжувалась закликами виконати найвідповідальніше завдання — добре вчитися. Але попри постійне декларування у зверненнях до дітей важливості і першочерговості навчальної діяльності, впродовж усього зазначеного періоду не можна не помітити, що під нею часто розумілась політосвіта, коли «оволодіння знаннями» означало вивчення марксистсько-ленінської теорії, рішень партії та уряду. У зверненні секретаря ЦК ЛКСМУ О. Воробіна, наркома освіти М. Скрипника, голови Центрального бюро юних піонерів ЦК ЛКСМУ К. Попова до піонерів і школярів у лютому 1933 р. заклик «озброюйтесь знанням» супроводжувався переліком завдань: «Вивчайте доповідь та промову «Про роботу на селі», вождя нашої партії тов. Сталіна на січевому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б). Читайте її батькам, сусідам, колгоспникам, одноосібникам. Вимагайте від своїх батьків негайно здати краще зерно до насінневого фонду. Допмагайте партійним та комсомольським осередкам і сільрадам викривати захований і закопаний у землю хліб. ...Викривайте злодійські наміри розкрадати засівні фонди. З'ясуйте своїм батькам, колгоспникам та одноосібникам, що не можна вимагати від держави насінневої допомоги, що насіння треба зібрати для засіву їм самим».³¹

Починаючи від постановки завдання політехнізації школи і закінчуючи тезою про корисність соціалістичному будівництву і державі в майбутньому, навчальна діяльність навіть на рівні загальних установок влади співіснувала

в тісному зв'язку із виробничою. Підміняючи зміст, влада видавала за навчальну діяльність окремі види безкоштовної дитячої праці на користь держави. В згаданому вище зверненні до піонерів у лютому 1933 р. «навчальні завдання» не закінчувалися агітаційною роботою. Дітям пропонувалось «у вільний від навчання час допомагати чистити зерно, протруювати насіння», допомагати «ремонтів тракторів та сільськогосподарського реманенту, організувати догляд за конем, боротися з бур'янами». Закінчувалась відозва важко зрозумілим з огляду на масштаби покладеної на дітей роботи висновком: «Піонери й школярі! Пильно стежте, щоб план вашої боротьби за підвищення врожайності проти бур'янів і шкідників сприяв піднесенню якості вашого навчання в школі»³². Закликаючи піонерів до участі у весняній сільськогосподарській кампанії 1933 р., головний редактор газети «На роботі» А. Журавський в передовій статті пояснював: «Виконуючи своє головне завдання — опановувати основи наук, діти лише в роботі разом з робітниками й селянами можуть виховуватися комуністами. ... Комсомол та НКО закликають піонерів та школярів до найбільшої пильності до класово-ворожих проявів. ... «Ліваки» намагатимуться використовувати дітей лише як робітну силу, не пов'язуючи цієї роботи з виховним моментом, з моментом набування дітьми знань з агротехніки». Це положення особливо чітко підкреслює пріоритети керівників дитячого руху. Отже, фізична робота неповнолітніх на полі трактувалась як навчання — набування агротехнічних знань. Закінчував головний редактор своє звернення сакраментальним «Наше центральне завдання — добре вчитись ... працюючи в колгоспі вільного від навчання часу, будемо ще краще опановувати в школі хемію, фізику, мову»³³. Навчання для працюючих дітей ніхто не скасовував, просто на них покладалась подвійні обов'язки.

Певні зміни у сприйнятті навчання як основного виду діяльності дитини шкільного віку відбулися в другій половині 1930-х рр. Матеріали преси наповнюються сюжетами і фоторепортажами, присвяченими підліткам, що вивчають шкільні предмети, проводять фізичні або хімічні досліди в лабораторіях. Дітей закликають вивчати географію, культуру народів СРСР. З 1934 р. у республіці набуває розповсюдження рух «Юних дослідників Арктики», започаткований відомим українським дитячим письменником М. Трублаїні. За його ініціативою перший такий клуб було засновано у Харкові. У 1935 р. відбулась перша полярна піонерська експедиція до Кольського півострова, звіт про яку надрукував дитячий журнал «Піонерія»³⁴. Популяризація вивчення Півночі у ЗМІ серед дітей заохочувала все більшу кількість дітлахів цікавитись географією, зоологією, фізикою, вивчати корисні копалини тощо. Попри супроводження пропагування діяльності

клубу висловлюваннями відносно корисності освоєння Півночі СРСР для народного господарства, цей рух дітлахами сприймався як шлях до романтичних пригод, двоюбою з дикою природою, героїзму і випробувань. Багато хто з невстигаючих школярів «підтягся» з основних предметів, щоб мати можливість бути членом подібного гуртка.

Отже, хоча до кінця 1930-х рр. навчальний дискурс обов'язково включав політичну освіту (насамперед, вивчення біографій вождів), все ж навчальний вид діяльності утвердився в суспільній свідомості як основний для дитини підліткового віку.

Не можна не помітити, що тема дитячого дозвілля в українських медіа не була самостійною. Власне дозвілля як вільний час, що витрачається дитиною на відпочинок та на свої, суто дитячі справи, практично не мало втілення в медіа-просторі. Частково концепт дитячого відпочинку втілювався у проблематиці охорони здоров'я трудящих. Але значно активніше він експлуатувався в контексті соціалістичного будівництва — як заслужена нагорода за старанну працю на благо країни. На початку розгортання індустріалізації та колективізації він супроводжував сюжети про виробничі або навчальні досягнення — відпочиваючими у санаторіях, таборах, під час екскурсій зображувались діти, яких було таким чином премійовано за збирання й охорону врожаю, викриття класових ворогів, активну участь у різних видах соцзмагання. Він виконував важливу функцію аргументу, ілюстрації у формуванні засадничого міфу тоталітаризму — про «щасливе дитинство у квітучій Радянській Україні» — будучи ілюстрацією до часто вживаних конструкцій «тільки в нас діти мають змогу...», «тільки більшовики так турбуються про дітей» тощо.

Очевидно, що у тему дозвілля постійно включалися політичні висловлювання, які формували ланцюжки еквівалентності до таких знаків як «політичне виховання методами позашкільної роботи», «позашкільна робота з дітьми», «суспільно-корисне дозвілля» тощо. На VII Всесоюзній конференції ВЛКСМ доповідач у справах дитячого руху закликав боротися за політичну суть дитячого кіно, радіо, туризму³⁵.

Лібералізація ставлення режиму до простих людських радощів позначилось і на розумінні дитячого дозвілля. З другої половини 1930-х рр. в дитині починають бачити не тільки додаткові робочі руки, а й власне дитину. Все більше з'являється матеріалів (особливо фоторепортажів), що зображують українських дітей, які відпочивають, розважаються, граються або навчаються грі на музичних інструментах³⁶. Дитина має відпочити від класової боротьби та боротьби за врожай. Журнал «Піонерія» вміщує нормальні людські сюжети, в яких не йшлося про потребу шукати класових ворогів, хоча

треба відзначити, що такі матеріали все ж були досить рідкісними. В оповіданні Олесея Донченка «Скрипка» розповідалося про хлопчика, який грав на скрипці, та його батька, який не розумів спочатку його захоплення, забирав скрипку і посилав працювати в поле, оскільки «на пшеницю жучки налетіли, вся дітвора на полі, а ти байдикуєш». Але якось, почувши ввечері синову музику, що вразила всі струни батьківської душі, батько розплакався і розчулився, зрозумівши, що не усім же бути трактористами³⁷.

Частиною дитячого дозвілля були дитячі свята. До середини 1930-х рр. цикл дитячих свят практично співпадав з дорослим, хоча в ньому були присутні і власне дитячі урочистості — Міжнародний дитячий тиждень, Міжнародний юнацький день тощо. Але вони були суто ідеологічними, в ритуалі їхнього проведення основну роль відігравала інформативна і політико-виховна функція. Відзначали їх суворо — перевіркою виконання соціалістичної угоди про участь у змаганні, звітами про участь у колективізації, збиранні інтернаціонального «п'ятака» тощо³⁸.

З середини 1930-х рр. в офіційній ідеології спостерігаються певні зрушення. Тиражування вислову Й. Сталіна про те, що «жити стало веселіше» викликало до життя спроби урізноманітнити відпочинок трудящих. Це відбилося й на святковій культурі. Від організаторів дитячих заходів почали вимагати створювати веселі, яскраві свята, які б викликали у дітей максимум позитивних емоцій.

Впродовж 1920-х — першої половини 1930-х рр. свято Нового року офіційно не відзначалося. Але владі було прекрасно відомо, що Новий рік продовжує збирати людей в родинному колі, існує як сімейне, приватне свято. До того ж, Новий рік традиційно був адресований дітям, мав усталену традицію готувати малечі подарунки. Більшовицьке керівництво вирішило використати свято у власних цілях. Секретар ЦК КП(б)У П. Постишев, що активно позиціонувався як кращий друг українських дітлахів, 28 грудня 1935 р. виступив з ініціативою організувати «радянську» новорічну ялинку для дітей³⁹. Його звернення було дуже показовим. У ньому спостерігалось зміщення акцентів — від дітей не вимагали звітів, не нагадували їм про їхні комуністичні обов'язки, не закликали взяти участь у черговій кампанії влади. Влада ніби згадала, що вона мусить радувати дітлахів.

Відповідні республіканські органи підхопили ідею. До її втілення в життя було підключено велику кількість різноманітних організацій і служб. Сценарна частина свята через обмаль часу була вирішена традиційно — ялинка супроводжувалась концертами. До справи підключилася дитяча бібліотека столиці, що організувала «форпости спеціальних людей» для читання дітям казок під час свята. В наступні роки з'явилося поняття «новорічний

сценарій», їх публікували у дитячих журналах і методичній пресі для керівників дитячого руху. Поступово виробився сценарій з обов'язковою присутністю звіряток з лісу, Діда Мороза, Снігуроньки і казкових персонажів, хоча новорічних вистав з присутністю ворогів теж не бракувало⁴⁰.

Відповідальні за проведення свят розуміли, що голодна дитина не може бути щасливою і веселою. Тому для гарного настрою дітлахів було передбачено, щоби до ялинок під'їжджали «маленькі вагонетки з різними ласощами». Оскільки ласощі лишалися дефіцитом, Київський міськвнуторг дав розпорядження кооперації, київторгу і кондпромтресту 29 грудня розпочати торгівлю, виділили спеціальні полицки з прикрасами для ялинок, продавати яблука, мандарини, цукерки, пряники у спеціальних обгортках⁴¹. Обласні керівники звітували центру, що Одеська облспоживспілка 29 грудня відправила у райони цукерки та іграшки, у Вінницькій області «по всіх районах завозяться цукерки, горіхи, іграшки», у школі № 2 м. Дніпропетровську «почали прикрашати ялинку, загортати цукерки у сріблястий папір, купили для дітей печиво і горіхи»⁴².

Під час святкової ялинки 1937 р. дитячі подарунки прикрашав ярлик — «Дітям ялинковий подарунок від Постишева»⁴³. Таким чином, керівництво республіки дбало, щоби діти, отримавши задоволення від святкової ялинки, відчули персоналізовану вдячність до влади, яка влаштувала таке веселе свято.

З сімейного свята Новий рік перетворився на громадське, масове. У наступні роки новорічна ялинка стала найулюбленішим радянським дитячим святом, оскільки зовнішньо була практично позбавлена ідеологічного навантаження. Попри це, свято ефективно виконувало пропагандистську функцію звеличення влади, оскільки завжди асоціювалось у кількох поколіннях радянських людей із турботою про них з боку уряду й партії.

Важливим елементом дитячого дозвілля були ігри. Серед ігор, що з'явилися в дитячому середовищі як відгук на події в країні, і часто були дійсно виявом дитячої творчості і фантазії, слід згадати ігри в «Чапаєва», «челюс-кінців», «папанінців» тощо. Велика кількість ігор розроблялась методистами і мала політизований характер. Настільні ігри з промовистими назвами «В нас і в них», «Тоді і тепер» покликані були закріпити знання, набуті дітьми завдяки політичному вихованню⁴⁴. Не бракувало й воєнізованих ігор. Навіть такий, здавалося б, аполітичний об'єкт як дитяча іграшка постійно знаходився в полі зору влади. На початку 1930-х рр. були популярні вимоги керівників і методистів дитячого руху викоринити некорисні іграшки. Заклики «геть шкідливих пупсів» супроводжувались обґрунтуванням необхідності замінити їх на політехнічні прилади⁴⁵. Конструктори, з яких можна зібрати моделі техніки, індустріальних гігантів, радгоспів тощо вважались

найбільше відповідними завданню виховання майбутніх робітників радянської промисловості. З 1936 р. почав видаватись радянський журнал «Игрушка», в якому були представлені нові моделі, обговорювались проблеми іграшкової промисловості. В другій половині 1930-х р. реанімація традиційних уявлень про дитинство відновила випуск ляльок, пупсів тощо⁴⁶. Але в той же час лідерами у рейтингу популярності серед дітей залишались іграшки, пов'язані з військовою тематикою — зброя, танки, солдатики, протигази⁴⁷, що свідчило про мілітаризацію свідомості маленьких громадян.

Підсумовуючи сказане вище, зауважимо, що фоном розвитку дискурсу дитинства виступали завдання модернізації, подолання культурної та економічної відсталості, необхідності побудови нового суспільства і створення нової людини. Змістовний рівень дискурсу включав кілька ключових ідей. Це: «турбота більшовицької держави про дітей», «щасливе радянське дитинство», «вірний ленінець», «зовнішня загроза», «класова боротьба за дитину». За допомогою ідей про державне піклування та щасливе дитинство обґрунтовувалась необхідність залучення дитини до виробничої праці на благо держави (в якості відплати за турботу), часто — за рахунок навчальної діяльності і відпочинку. Діти не могли усвідомити змісту своєї безвідплатної праці, що часто переростала в банальну експлуатацію, за яку влада могла винагородити їх хіба що символічними заохоченнями. Дитяча повсякденність зумовлювалась державною політикою, що свідомо залучала дітей до активної участі у соціальних практиках. Цим пояснюється залучення дітей до традиційно недитячої фізичної праці нарівні з дорослими, насамперед, у колгоспному селі. Дитина знаходилась під великим тиском, на неї покладалась відповідальні завдання і обов'язки, від неї вимагалось відповідати ідеалу. Конструкція «вірний ленінець» точно визначала яким параметрам він має бути еквівалентним. Ідеал мав володіти широким колом знань, умінь і навичок. Наголос робився на особливих духовних якостях дитини — вірності обов'язкам, відданості справі партії, жертвовності, здатності ставити спільні інтереси вище особистих. У дискурсивних практиках доби тоталітаризму світ дорослих реалізовував власні, а не дитячі мрії про майбутнє, йшов назустріч своїм, а не дитячим бажанням. У створеній владою ієрархії усі види дитячої діяльності підпорядковувались завданням влади, співвідноситись один з одним згідно запропонованої нею логіки, яка не завжди відповідала власне дитячим інтересам.

¹ Куруленко Э. А. Историческая эволюция детства: Социокультурный аспект / Э. А. Куруленко // Эл. ресурс доступен в режиме: <http://vestnik.ssu.samara.ru/gum/1998web1/soci/199810702.html>

² ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация. — М., 1989. — С. 113.; Серю П. Как читают тексты во Франции // Квадратура смысла. — Москва, 1999. — С. 20–21.

³ Див.: Йоргенсен М. В., Филлипс Л. Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод / пер. с англ. — 2-е изд., испр. — Х., 2008. — С. 45, 57.

⁴ Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. — К., 2010. — С. 35.

⁵ Йоргенсен М. В., Филлипс Л. Дж. Дискурс-анализ.... — С. 81.

⁶ Павлюк Л. Риторика, ідеологія, персуазивна комунікація. — Львів, 2007. — С. 125.

⁷ Мик. М. Соціалістичне змагання // Червоні квіти. — 1929. — №. 8. — С. 8–9.

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 994. — Арк. 88.

⁹ Червоні квіти. — 1929. — № 13. — С. 5.

¹⁰ Там само. — С. 6.

¹¹ Там само. — № 14. — С. 5.

¹² Там само. — С. 5, 6.

¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2910. — Арк. 3.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9 — Спр. 1252. — Арк. 34.

¹⁵ Всі сили на штурм третього вирішального // Київський піонер. — 1931. — № 3. — С.1.

¹⁶ Київський піонер. — 1930. — № 25. — С. 4; На зміну. — 1932. — № 42. — С. 1; Друг дітей. — 1932. — № 11–12. — С. 8.

¹⁷ Піонерську допомогу батькам у зміцненні колгоспів / Вивчити постанови III конференції КП(б)У. Розмова III. // На Зміну. — 1932. — № 65. — 24 липня. — С. 1.

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 856. — Арк. 36.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 857. — Арк. 4; ЦДАВО. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1252. — Арк. 55.

²⁰ Піонерську допомогу батькам у зміцненні колгоспів / Вивчити постанови III конференції КП(б)У. Розмова III. // На Зміну. — 1932. — №65. — 24 липня. — С.1.

²¹ Там само.

²² Лист НКО, НКЗ та ЦБ ДКО ЦК ЛКСМУ про порядок і норми праці дітей під час збиральної й просапної кампаній // На зміну. 1932. — №66. — 4 серпня. — С. 3.

²³ Там само.

²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 996. — Арк. 60.

²⁵ Юні дозорці більшовицького врожаю // Дитячий рух. — 1933. — № 11. — С. 5.

²⁶ Гайдар Ф. Марш ударників // Піонерія — 1935. — № 8. — С. 17.

²⁷ Бичко В. Мамлакат // Піонерія. — 1936. — №2. — С.1.

²⁸ Штаерман Ю. Дитяча каторга // Піонерія. — 1936. — № 10. — С.31–33.

²⁹ Шевчук Г. Готуймося до сільськогосподарської виставки // Піонервожатий. — 1937. — № 4. — С. 12–14; Сергієнко Д. Участь юних натуралістів у Всесоюзній сільськогосподарській виставці // Піонервожатий. — 1938. — № 4. — С. 12–14.

³⁰ Бичко В., Каневський Д. Дочка народу // Піонерія. — 1938. — № 3. — С. 5; Марина Василівна Гнатенко // Піонерія. — 1938. — № 6. — С. 9–11.

³¹ У піонерський похід за соціалістичний урожай, за четверту більшовицьку весну, за хлібозаготівлі 1933 р. До юних піонерів і школярів, до всіх дітей Радянської України // На роботі. — 1933. — № 4. — С. 3–5.

³² Там само. — С. 6–7.

³³ Журавський А. Вже скоро на ланах загудуть трактори // На роботі. — 1933. — № 4. — С. 2

³⁴ Звіт про подорож клубу Юних дослідників Арктики Харківського палацу піонерів в першу полярну піонерську експедицію до Кольського півострова // Піонерія — 1935. — № 3. — С. 10–11.

³⁵ З промови тов. Салтанова на VII Всесоюзній конференції ВЛКСМ // На зміну. — 1932. — № 64. — 21 липня. — С. 3.

³⁶ Піонерія. — 1936. — № 11. — С. 42–43; Піонервожатий. — 1937. — № 6. — С. 6.; Піонервожатий. — 1938. — № 5. — С. 22.

³⁷ Донченко О. Скрипка // Піонерія. — 1936. — № 11. — С. 42–43.

³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 546. — Арк. 216.

³⁹ Постышев П. Давайте организуем к Новому году детям хорошую елку // Правда. — 1935. — 28 декабря.

⁴⁰ Квасницький В. Нечиста сила: Новорічне оповідання для дитячої естради // Піонерія. — 1938. — № 11. — С. 35.

⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1306. — Арк. 225.

⁴² Там само. — Арк. 226.

⁴³ Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. — М., 1992. — С. 105.

⁴⁴ Игрушка. — 1936. — № 5. — С. 9.

⁴⁵ Геть пупсів! // На зміну. — 1932. — 12 червня. — № 51. — С. 3.

⁴⁶ Игрушка. — 1936. — № 2. — С. 4.

⁴⁷ Там само. — С. 6, 9.